

نوع مقاله: پژوهشی

بررسی فرم، پراکندگی و تاریخ‌گذاری گورهای پشته‌سنگی زه‌کلوت جازموریان بر پایه مطالعه تطبیقی با مناطق همجوار

سمیرا شیخ اکبری‌زاده^{*۱}

چکیده

یکی از منابع مهم در راستای شناخت مذاهب و فرهنگ پیشینیان، مطالعه تدفین‌های باستانی است. تدفین بخشی از فرهنگ معنوی و مادی یک قوم محسوب می‌شود و در هر منطقه ویژگی‌های خاصی دارد. از آن جا که نحوه خاکسپاری برخاسته از تفکرات، عقاید و فرهنگ جامعه است، با مطالعه آن‌ها می‌توان به بازسازی روند تکامل فرهنگی جوامع باستان پرداخت. گورهای سنگ‌چین از فراوان‌ترین آثاری هستند که از بررسی‌های باستان‌شناسی مناطق مختلف جنوب‌شرق کشور شناسایی و ثبت شده است. این گورها معمولاً بر بستر صخره‌ای ایجاد شده‌اند. در بررسی باستان‌شناسی زه‌کلوت جازموریان در منطقه جنوب‌شرق ایران تعداد قابل توجهی از این گورها شناسایی شده و نشانگر آن است که در این منطقه شیوه‌ی تدفین پشته‌سنگی (قبور سنگی)^۲ مرسوم بوده و نمونه‌های مشابه با گورهای پشته‌سنگی زه‌کلوت از لحاظ فرم و پراکندگی از مناطقی همچون غرب، جنوب‌غرب فلات ایران و خارج از مرزهای ایران از پاکستان، افغانستان، آسیای مرکزی و حوزه‌ی جنوبی خلیج فارس گزارش شده است. هدف پژوهش حاضر بررسی و مطالعه گورهای پشته‌سنگی از لحاظ فرم، پراکندگی گورها در منطقه و تاریخ‌گذاری آن‌ها بر پایه مطالعه تطبیقی با مناطق هم‌جوار است. تحقیق پیش‌رو با انجام بررسی میدانی و پیمایش در منطقه، قبور مورد نظر را شناسایی و تجزیه و تحلیل کرده و با ارائه مستندات باستان‌شناسی از قبیل: طبقه‌بندی ساختار قبور و مقایسه گونه‌شناختی نمونه‌های سفالین به معرفی، دسته‌بندی و ارائه گاه‌نگاری نسبی این سنت تدفین پرداخته است. نتایج گونه‌شناسی سفال و مقایسه آن با کاوش‌های علمی انجام شده موید تاریخ‌گذاری قبور پشته‌سنگی است.

واژه‌های کلیدی: قبور پشته‌سنگی، زه‌کلوت جازموریان، دوره‌ی اشکانی، آسیای مرکزی، حفاری غیرمجاز.

ارجاع: شیخ اکبری‌زاده س. ۱۴۰۰. بررسی فرم، پراکندگی و تاریخ‌گذاری گورهای پشته‌سنگی زه‌کلوت جازموریان بر پایه مطالعه تطبیقی با مناطق همجوار. نشریه جستارهای باستان‌شناسی ایران پیش از اسلام، ۶ (۲): ۷۵-۹۰.

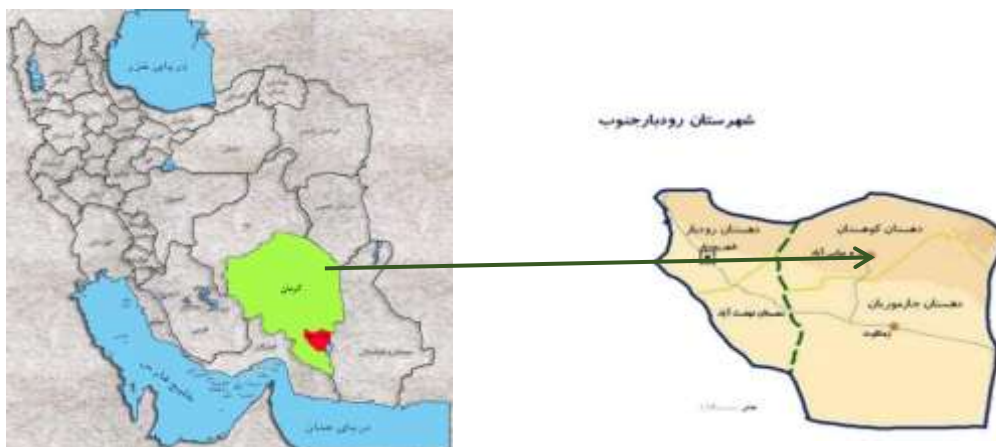
۱- سمیرا شیخ اکبری‌زاده، دکتری باستان‌شناسی، پژوهشگر آزاد.

* نویسنده مسئول: s.sheikhakbary2004@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۱/۲۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۳/۱۱

مقدمه

جنوب‌شرق ایران از دوران پیش از تاریخ تاکنون نقش مؤثر و برجسته‌ای در ایجاد فرهنگ و تمدن بشر در ایران داشته است (Sarhaddi-Dadian, 2015: 46)، اما به دلیل کمبود منابع و مطالعات و بررسی‌های باستان‌شناسی محدود، بسیاری از بخش‌های زندگی اجتماعی انسان در این منطقه، برای ما ناشناخته است (Moradi et al. 2014: 263-287)، یکی از داده‌هایی که نقش بسیار مهمی در مطالعه و بازسازی زندگی اجتماعی و مذهبی در هر جامعه می‌تواند داشته باشد، شیوه‌های تدفین است، که ارتباط مستقیمی با فرهنگ و مذهب هر جامعه دارد. قبور به این دلیل حائز اهمیت هستند که انبوهی از داده‌های مختلف در زمینه‌ی باستان‌شناسی، انسان‌شناسی، جامعه‌شناسی، اعتقادات و باورهای آیینی فراهم می‌آورند (سرحدی دادیان، ۱۳۹۴: ۱۱۴). در بررسی باستان‌شناسی زه‌کلوت جازموریان بیشترین یافته‌های فرهنگی گورستان‌ها بودند که اکثر آنها بر دامنه و ستیغ کوه‌های نسبتاً بلند و صخره‌ای، در بخش‌های کوهستانی قرار دارند. تعدادی از این گورستان‌ها در کنار یا نزدیکی محوطه‌های استقراری‌اند، ولی شماری نیز در ارتباط با هیچ محوطه باستانی واقع نشده‌اند. گورهای پشته‌سنگی حوزه زه‌کلوت جازموریان از نظر شکل‌شناسی به دو گروه استوانه‌ای و پشته‌سنگی تقسیم می‌شوند. هدف از این پژوهش، پاسخ به پرسش‌ها و فرضیه‌هایی است که در ارتباط با قبور پشته‌سنگی زه‌کلوت مطرح است. این پرسش و فرضیه‌ها عبارتند از: گورهای پشته‌سنگی از لحاظ فرم و پراکندگی در زه‌کلوت جازموریان دارای چه ویژگی‌هایی هستند؟ این سنت‌های تدفین ویژگی جنوب ایران حوزه فرهنگی زه‌کلوت جازموریان است یا در سرزمین‌های مجاور نیز دیده می‌شود؟ در نهایت، آیا چنین سنت‌های تدفینی در دوره‌ی پیش از اشکانی نیز وجود داشته است؟ بر پایه مطالعه تطبیقی، مشابه این گورها در مناطقی همچون غرب، جنوب‌غرب فلات ایران و خارج از مرزهای ایران از پاکستان، افغانستان، آسیای مرکزی و حوزه‌ی جنوبی خلیج فارس گزارش شده است. همچنین قدمت قبور سنگی بر اساس مواد فرهنگی و شکل آن‌ها از پیش از اسلام تا دوره‌ی اسلامی تداوم داشته است، تشخیص دوره‌ی زمانی آن‌ها بیشتر بر اساس ساختار گورها و اشیای حاصل از حفاری‌های غیر مجاز که در اطراف گورها پراکنده‌اند صورت گرفته است.

شکل ۱- نقشه تقسیمات کشوری رودبار جنوب (سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح).

شکل ۲- نقشه ایران و موقعیت استان کرمان و شهرستان رودبار جنوب (سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح).

روش پژوهش

در این پژوهش برای گردآوری داده‌ها از دو روش میدانی و کتابخانه‌ای استفاده شد. روش میدانی در قالب بررسی باستان‌شناسی در زمستان سال ۱۳۹۱ با اعتبارات استانی و با اخذ مجوز از پژوهشکده باستان‌شناسی و به منظور شناسایی، ثبت، معرفی و تحلیل محوطه‌ها و آثار و مکان‌های باستانی و تهیه اطلس باستان‌شناسی در حوزه زه‌کلوت جازموریان و نیز بررسی ارتباط مکان‌های باستانی با فرهنگ‌های هم‌جوار انجام شد. در شیوه‌ی بررسی میدانی از روش پیمایشی و نمونه‌گیری تصادفی استفاده گردید. از دوره پیش از تاریخ ۸ محوطه و ۶ گورستان که اکثر آن‌ها در مجاورت رودخانه‌های فصلی و دائم قرار دارند و از دوره تاریخی ۳ محوطه و ۴۲ گورستان شناسایی و ثبت شد. گورها بیشتر بر فراز بلندی‌ها و دامنه تپه‌ها قرار دارند. بیشتر گورهای منطقه بر اثر حفاری‌های غیرمجاز دچار صدمات جبران‌ناپذیر شده‌اند و سفال‌های داخل گورها، اطراف گور پراکنده

بودند. از دوره اسلامی شماری تپه، محوطه، قلعه و گورستان شناسایی و ثبت شد. نمونه یافته‌های فرهنگی (محوطه، تدفین، سفال حفاری‌های غیر مجاز اطراف گورها و ...) جمع‌آوری و مستندسازی شد و اطلاعات مربوطه در فرم‌های مخصوص ثبت شد و همچنین از اطلاعات مردمان محلی که بر پایه دامداری و کوچ‌روی زندگی می‌کنند و آشنایی خوبی نسبت به منطقه داشتند بهره بردیم. در روش کتابخانه‌ای با مطالعه و فیش‌برداری از متون کهن، کتاب‌ها و مقاله‌هایی که در خصوص منطقه مورد بررسی بود به توصیف و تحلیل گورهای زه‌کلوت و مقایسه تطبیقی آن‌ها با مناطق هم‌جوار پرداخته شد.

پیشینه پژوهش‌های باستان‌شناسی درباره قبور پشته‌سنگی

در جنوب شرق ایران شمار فراوانی گور سنگ‌چین طی بررسی‌های انجام گرفته در گذشته و حال شناسایی و ثبت شده که عمدتاً مربوط به دوران تاریخی هستند. این گورها از نظر ساختار و شکل ظاهری مشابه و معمولاً بر ستیغ و بالای کوه‌ها ایجاد شده‌اند. در بررسی‌های شهرستان‌های بردسیر (خسروزاده، ۱۳۸۳؛ ۱۳۸۴)، سیرجان و شهرابک (حاتمی، ۱۳۸۳ الف؛ ۱۳۸۳ ب)، کهنوج (دهقانی‌سانبج، ۱۳۷۵)، جیرفت (علیدادی‌سلیمانی، ۱۳۸۳) و بافت (توفیقیان، ۱۳۸۲ الف؛ ۱۳۸۳)، رمشک و بشاگرد (چوبک، ۱۳۸۱)، بررسی رودبار جنوب (دهقان، ۱۳۸۲) در استان کرمان، میناب (خسروزاده، ۱۳۸۴)، جزیره قشم (خسروزاده، ۱۳۸۵)، رودان و جاسک در استان هرمزگان و چابهار، نیک‌شهر (شیرازی، ۱۳۸۱ الف؛ ۱۳۸۱ ب) و سراوان (حیدری، ۱۳۷۷؛ ۱۳۷۸) در استان سیستان و بلوچستان، شمار فراوانی از این گورها شناسایی و ثبت شده است. پراکندگی جغرافیایی این گونه گورها بسیار گسترده و از پاکستان تا غرب ایران گزارش شده است (خسروزاده، ۱۳۸۶: ۸۹). برای نخستین بار مطالعه قبور دامب بلوچستان را «میجر موکلر» با بازدید از محوطه باستانی دمب‌کوه آغاز کرد و شرح آن را در مجله سلطنتی آسیایی انگلیس منتشر کرد (Mockler, 1877: 126-134). گورهای گورستان دمب‌کوه از هزاره سوم قبل از میلاد تا دوره اسلامی می‌باشند. اشتاین در بررسی خود شمار ۵۰۰۰ گور پشته‌سنگی را در پاکستان و بخش‌های جنوبی، جنوب شرقی ایران ثبت کرد (Stein, 1936: 158)، سواحل بوشهر (Stein, 1937: 240-41) نزدیک شیراز در باغان و کوار (Stein, 1936: 114). لمبرگ-کارلوفسکی و همفریز در سال ۱۹۶۷م در بررسی خود در جنوب شرق ایران، تعدادی زیادی از این تدفین‌ها را گزارش کرده و در مقاله خود با عنوان «قبور سنگی جنوب شرق ایران» معرفی کرده‌اند (Lamberg-karlovsk and Humphries, 1967)، در پشت کوه رحمت در تخت جمشید (Gotch, 1971: 162-3)، قصر ابونصر (Whitcumb, 1985: 213-21)، تنگ بلاغی و کوه‌های شمال سیراف (استروناخ، ۱۳۷۹: ۲۳۰)، فیروزآباد (نوروزی، ۱۳۸۴: ۳۲۱)، منطقه بختیاری (روستایی و خسروزاده، ۱۳۸۶)، شمار زیادی از گورهای پشته‌سنگی ثبت و گزارش شده است.

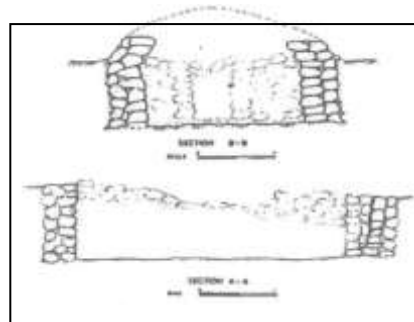
توصیف و طبقه‌بندی قبور پشته‌سنگی

در بررسی باستان‌شناسی حوزه فرهنگی زه‌کلوت جازموریان از دوره پیش از تاریخ ۸ محوطه و ۶ گورستان که اکثر آن‌ها در مجاور رودخانه‌های فصلی و دائم قرار گرفته‌اند و از دوره تاریخی ۳ محوطه و ۴۲ گورستان و از دوره اسلامی شماری تپه، محوطه، قلعه و گورستان شناسایی و ثبت شد. تمامی گورهای شناسایی شده در زه‌کلوت جازموریان بر دامنه و ستیغ کوه‌های نسبتاً بلند و صخره‌ای، در بخش‌های کوهستانی قرار دارند. تعدادی از این گورستان‌ها در کنار یا نزدیکی محوطه‌های استقراری‌اند، ولی شماری نیز در ارتباط با هیچ محوطه باستانی نیستند. گورهای پشته‌سنگی جنوب شرق ایران در حوزه زه‌کلوت جازموریان از نظر شکل‌شناسی به دو گروه استوانه‌ای و پشته‌سنگی تقسیم می‌شوند که در ادامه به توضیح آنها پرداخته خواهد شد.

۱- گورهای استوانه‌ای: این گونه گورها به شکل بیضی یا دایره‌ای هستند و با سنگ‌های لاشه و بدون ملات و به شکل خشکه چین ساخته شده‌اند. در نمونه‌های زه‌کلوت جازموریان، گاهی رج‌های اول و دوم با ملاط گل و رج‌های بعدی به شکل خشکه چین ساخته می‌شد (علیدادی‌سلیمانی، ۱۳۸۳: ۸۱) (شکل‌های ۱ و ۲).

شکل ۲- نمونه‌ای از گورهای سنگ چین بردسیر (استوانه‌ای)

شکل ۱- برش گور سنگ چین در منطقه‌ی دبیبا در امارات

(Jasim, 2006: fig. 8)

۲- گورهای پشته‌سنگی: این گونه گورها به شکل دایره یا بیضی، در ابعاد کوچک و بزرگ‌اند، که قطر آن‌ها گاهی به ۱۵ متر می‌رسد. این گونه گورها به دو شکل دیده می‌شوند: گونه اول با استفاده از سنگ‌های لاشه و تخت به شکل پشته-سنگ‌های بیضی، دایره و گاهی چهار گوش ایجاد شده‌اند. چنین گورهایی یا بر سطح صخره‌ای یا بر بستر خاکی کوه‌ها و تپه‌ها ایجاد شده‌اند (خسروزاده و عالی، ۱۳۸۴: ۱۶۲). گونه‌ی دیگر گورهای پشته‌سنگی به این شکل است که در زیر سنگ‌ها و صخره‌های بزرگ کوه که فضای خالی برای تدفین وجود داشته، جسد را قرار داده و پس از قرار دادن اشیاء کنار جسد با استفاده از سنگ‌های لاشه و قلوه‌سنگ جلوی این فضا را مسدود می‌کردند (خسروزاده، ۱۳۸۶: ۹۱). تمامی گورهای شناسایی شده زه‌کلوت جازموریان از نوع گورهای پشته‌سنگی است و اکثراً مربوط به دوره‌ی اشکانی هستند. این گورستان‌ها دارای گورهایی با پلان گرد تا بیضی شکل است که با استفاده از لاشه سنگ‌های دامنه کوه و قلوه سنگ‌های بزرگ و کوچک به صورت خشکه چین ساخته شده است ابعاد و جهت گورها با هم فرق می‌کند و فواصل بین گورها و تراکم آن‌ها نیز در بخش‌های مختلف متفاوت است و از جهت خاصی تبعیت نمی‌کنند، بیشتر گورها بر اثر حفاری‌های غیرمجاز تخریب شده است و تاریخ‌گذاری آن‌ها بیشتر بر اساس سفال‌هایی است که بر اثر حفاری‌های غیرمجاز در اطراف گورها پراکنده شده‌اند (شکل‌های ۳ و ۴).

شکل ۴- گورستان زیارت آبگرم زه‌کلوت جازموریان (عکاس علی دانشی)

شکل ۳- گورستان فارغان II (زه‌کلوت جازموریان) (عکاس علی دانشی)

پراکنش گورهای پشته‌سنگی

آب و هوای مناسب و دشت‌های حاصلخیز پیرامون رودها و آبراهه‌ها و قرارگیری این منطقه در کنار دو رود بمپور و هلیل‌رود بستر مناسبی را برای کشاورزی و دامداری فراهم کرده که باعث به وجود آمدن تمدن‌های غنی در منطقه شده است (شیخ اکبری‌زاده، ۱۳۹۲: ۲۴۴). درباره شرایط زیست محیطی و تاثیر آن بر پراکندگی قبور، به‌طور قطع می‌توان اذعان کرد که عامل آب و وجود کوهستان‌های صخره‌ای، نقش عمده‌ای در الگوی پراکندگی این نوع از شیوه‌ی تدفین داشته است (هاشمی و دیگران، ۱۳۹۳: ۸۳). آب یکی از عوامل مهم و حیاتی انسان در طول تاریخ بشر است. وجود رودخانه‌های بزرگی همچون رود بمپور و هلیل‌رود توانایی خوبی را برای استقرار گروه‌های انسانی در ادوار مختلف تاریخی ایجاد کرده است. عمدتاً گورستان‌هایی که در مجاورت یا نزدیکی منابع آب قرار دارند در ارتباط با استقرارها و احتمالاً متعلق به اقوام کوچ‌رو هستند. گورهای زه‌کلوت جازموریان از نظر ساختار و شکل ظاهری مشابه و معمولاً بر فراز پشته‌ها و در مجاور رودخانه‌ها و دامنه ارتفاعات قرار دارند.

برخی از گورستان‌ها شامل یک یا چند گور به صورت محدود و در برخی از مناطق از ده‌ها گور نیز فراتر می‌رود (شکل‌های ۵ و ۶).

شکل ۵- گورستان پیشوک I (زه‌کلوت جازموریان) (عکاس علی دانشی). شکل ۶- گورستان شمس‌آباد میل فرهاد (زه‌کلوت جازموریان) (عکاس علی دانشی).

طبقه‌بندی و گونه‌شناسی سفال‌های به‌دست آمده از گورهای پشته‌سنگی

ارنی هرینگ از پژوهش‌گرانی است که به‌طور اختصاصی به بررسی و معرفی سفال دوره‌ی اشکانی پرداخته است. همان‌طور که هرینگ اشاره کرده است، ساخت سفال در دوره‌ی اشکانی محلی بوده و هر منطقه از ایران سبک و ویژگی‌های سفال‌گری خاصی دارد. پژوهش‌های اندکی درباره‌ی دوره‌ی اشکانی در این منطقه انجام شده و از مهم‌ترین مکان‌های بررسی و کاوش شده در منطقه جنوب‌شرق می‌توان به فنوج، هزار مرد، دامب کوه، دهانه‌ی غلامان و تپه یحیی اشاره کرد (هرینگ، ۱۳۷۶: ۲۴۲). سفال‌های دوره‌ی اشکانی زه‌کلوت اکثراً دارای خمیره‌ی نخودی و پوشش نخودی هستند و آمیزه‌ی معدنی شن، ماسه ظریف و متوسط دارند و به ندرت با مواد گیاهی استحکام بخشی شده‌اند. بیشتر سفال‌ها با چرخ ساخته شده‌اند و در حرارت مناسب پخته شده و دارای بدنه سفت و محکم هستند.

اغلب سطح داخل و بیرون سفال‌ها با دوغاب گل پوشش داده شده است. سفال‌های دوره‌ی اشکانی زه‌کلوت اکثراً ساده، بدون لعاب و تزیین هستند و دو گروه سفال از گورستان‌های زه‌کلوت به‌دست آمده که شامل کاسه و کوزه می‌شوند.

کاسه

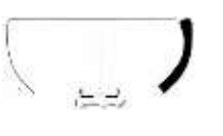

کاسه با لبه‌ی نازک شده به داخل و بدنه‌ی کروی که به سفال‌های گورستان گروی (سرلک، ۱۳۸۷: ف ۱ طرح ۱۹)، دهانه‌ی غلامان (Harrassowitz, 2010, fig 5: 211)، مرو (Usmanova, 1992: fig. 11: 2) و دژ نخل ابراهیمی (سرلک، ۱۳۸۹: ف ۴، طرح ۳۱۷) شبیه است (جدول ۱ شماره ۱).

جدول ۱- مقایسه سفال گورستان گاوچاران I با مناطق همجوار

شماره طرح	طرح سفال گورستان گاوچاران I	قابل مقایسه با:		
۱				
۲				
۳				
۴				

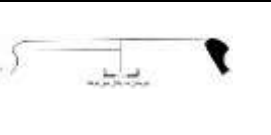

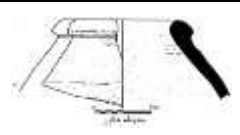

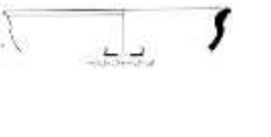
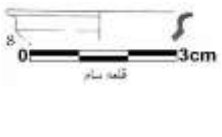

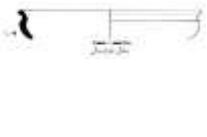
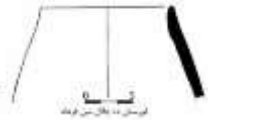

کاسه با لبه‌ی گرد شده به داخل و بدنه‌ی کروی از گونه‌هایی است که مشابه آن در نادرلی افغانستان (Dales, 1977: fig. 16: f)، تپه یحیی (Lamberg-Karlovsky, 1967-1969: fig. 4. 22) و کهور لنگر چینی (خسروزاده و دیگران، ۱۳۸۵: شکل ۵: ۲) مشاهده شده است (جدول ۲ شماره ۱).

جدول ۲- مقایسه سفال گورستان مشتین I با مناطق همجوار

شماره طرح	طرح سفال مشتین I	قابل مقایسه با:	
۱			

کاسه با لبه‌ی گرد شده به بیرون و بدنه‌ی کروی شبیه قلعه سام (هرینگ، ۱۳۷۶: شکل ۷، ص ۳۶)، کهور لنگر چینی (خسروزاده و دیگران، ۱۳۸۵: شکل ۲؛ طرح ۷) و سفال اشکانی بلوچستان (علیزاده، ۱۳۹۱: لوحه ۲۲، طرح ۱۰۹) است (جدول ۳ شماره ۲).

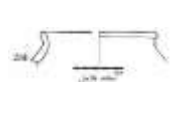

جدول ۳- مقایسه سفال گورستان ده جلال میل فرهاد با مناطق همجوار

شماره طرح	طرح سفال ده جلال میل فرهاد	قابل مقایسه با:		
۱				
۲				
۳				

کوزه

دو گونه کوزه از این دوره به دست آمده گردن دار و بدون گردن که گردن دار آن به اشکال زیر تقسیم می‌شود: لبه‌ی صاف با بدنه استوانه‌ای که مشابه مرو (Usmanova, 1992: fig. 7:14) و تمب خرگ (شهبسوازی، ۱۳۸۸: لوح ۸: ۴-۱۳) است (جدول ۵ شماره ۵). کوزه با لبه‌ی قائم یا برگشته به خارج که نمونه‌های آن از دهانه‌ی غلامان (Harrassowitz, 2010: fig 4: 28b) به دست آمده (جدول ۴ شماره ۱).

جدول ۴- مقایسه سفال گورستان پیشوک I با مناطق همجوار

شماره طرح	طرح سفال پیشوک I	قابل مقایسه با:	
۱			

کوزه با لبه‌ی برگشته به خارج و لبه‌ی گرد شده که قسمت خارجی آن ضخیم است نمونه به دست آمده از زه‌کلوت را می‌توان در هافون (Smith and Writh, 1988: fig. 3: 4)، نادعلی افغانستان (Dales, 1977: fig. 17: j) و دهانه‌ی غلامان (زهبری و همکاران، بی‌تا، تصویر ۸ شکل ۶) مشاهده کرد (جدول ۳ شماره ۱).

معرفی و مقایسه تدفین‌های محوطه‌ها و سرزمین‌های هم‌جوار

در برخی مناطق زه‌کلوت جازموریان گورها در محدوده‌ای وسیع و با فواصل زیاد از هم پراکنده شده‌اند و در بعضی مناطق تعداد گورها اندک و محدود به چند گور است، که دارای معماری سنگ چین هستند. بیشتر گورستان‌های زه‌کلوت جازموریان بر اثر حفاری‌های غیر مجاز آسیب دیده و شکل اصلی خود را از دست داده‌اند (شکل‌های ۷ و ۸).

شکل ۷- گورستان مشتین I (زه‌کلوت جازموریان) (عکاس علی دانشی). شکل ۸- گورستان گلوزاغی II (زه‌کلوت جازموریان) (آثار حفاری قاچاق) (عکاس علی دانشی)

اما چنان‌که از باقی‌مانده آثار بر می‌آید این گورها دارای شکلی نزدیک به گرد و گاهی بیضی هستند که به صورت خشکه چین و با لاشه‌سنگ‌های دامنه کوه و بعضی از گورها با قلوه سنگ‌های رودخانه‌ای ساخته شده‌اند، که قطر داخلی آن‌ها ۱/۵ تا ۲ متر و ضخامت دیواره‌ی گور ۱۰۰ تا ۱۱۰ سانتی‌متر است قطر کلی آن‌ها به ۴/۵ تا ۵ متر می‌رسد. در منطقه‌ی جیرفت، رودبار و زه‌کلوت جازموریان گورهایی وجود دارد که فاقد استخوان هستند و فقط دارای اشیاء تدفینی هستند. گورهایی که فاقد استخوان هستند یا دارای اشیاء تدفینی هستند احتمالاً مربوط به تدفین ثانویه هستند و یا به دلیل زمان بر بودن ساخت این نوع تدفین‌ها از قبل آماده شده بودند که مشابه آن‌ها در حاجی‌آباد هرمزگان کاوش شده و گزارش آن منتشر نشده است (روایی، ۱۳۹۸). مشابه گورهای سنگ‌چین زه‌کلوت جازموریان، از مناطق مختلف ایران به خصوص بخش‌های جنوبی و جنوب‌غربی ایران گزارش شده است. در بررسی‌های شهرستان‌های بردسیر (خسروزاده، ۱۳۸۳: ۸۴)، سیرجان و شهر بابک (حاتمی، ۱۳۸۳ الف؛ ۱۳۸۳ ب)، رودبار جنوب (دهقان، ۱۳۸۲)، در استان کرمان، جزیره رودان و جاسک در استان هرمزگان و چابهار، نیک شهر (شیرازی، ۱۳۸۸) و سراوان (حیدری، ۱۳۷۷: ۷۸) در استان سیستان و بلوچستان، شمار زیادی از این گورها شناسایی و ثبت شده است. پراکندگی جغرافیایی این گونه گورها بسیار گسترده و از پاکستان تا غرب ایران گزارش شده است. اشتاین در بررسی‌های خود شمار ۵۰۰۰ گور را در پاکستان و بخش‌های جنوبی و جنوب‌شرقی ایران ثبت کرد، همچنین در دارابگرد و فسا (Stein, 1936: 158) در سواحل بوشهر (Stein, 1937: 240-141)، نزدیک شیراز، در باغان و کوار (Stein, 1936: 114)، در پشت کوه رحمت در تخت جمشید (Gotch, 1971: 162-3)، تنگ بلاغی و کوه‌های شمال سیراف (استروناخ، ۱۳۷۹: ۲۳۰)، فیروزآباد (نوروزی، ۱۳۸۴: ۳۲۱)، قصر ابو نصر (Whitcomb, 1985: 213-216)، گورهای پشته‌سنگی گزارش شده است. در ادامه به بررسی گورستان‌های ذکر شده در مناطق هم‌جوار از لحاظ ساختار و شکل پرداخته می‌شود. بر اساس کاوش‌هایی که هیأت باستان‌شناسی آمریکایی در گورهای پشته‌سنگی سرآسیاب کرمان انجام داده‌اند این گورها را با استفاده از سنگ‌های لاشه با پلان دایره‌ای بر بستر صخره‌ای ایجاد کرده، سپس داخل دایره اصلی گور با استفاده از چند ردیف سنگ کوچک به چند بخش تقسیم شده است. آن‌گاه روی این بخش را با استفاده از توده‌ای از سنگ‌های لاشه‌ی کوچک و بزرگ پوشانده بودند (Lamberg- Karlovsky and Humphries, 1968: 269). در حاجی‌آباد هرمزگان جهانگیر یاسی شماری از

گورهای پشته‌سنگی را کاوش کرد، اطلاعاتی که وی از کاوش گورهای حاجی‌آباد می‌دهد بسیار خلاصه و مبهم است. گورها به شکل پشته‌های سنگی به قطر بین ۵ تا ۷ متر هستند. اندازه بخش داخلی گور بین ۱/۲ تا ۱/۵ متر است که دور تا دور این بخش را با استفاده از سنگ‌های لاشه بدون ملاط دیوار چین کرده اند (یاسی، ۱۳۵۴: ۱۱۴). در میناب نیز شمار زیادی گور سنگ چین شناسایی و ثبت شد که ویژگی‌هایی مشابه با گورهای پشته‌سنگی زه‌کلوت جازموریان دارند (شاملو، ۱۳۵۱؛ خسروزاده، ۱۳۸۴) (شکل ۹).

شکل ۹- نمونه‌ای از گورهای سنگ چین میناب

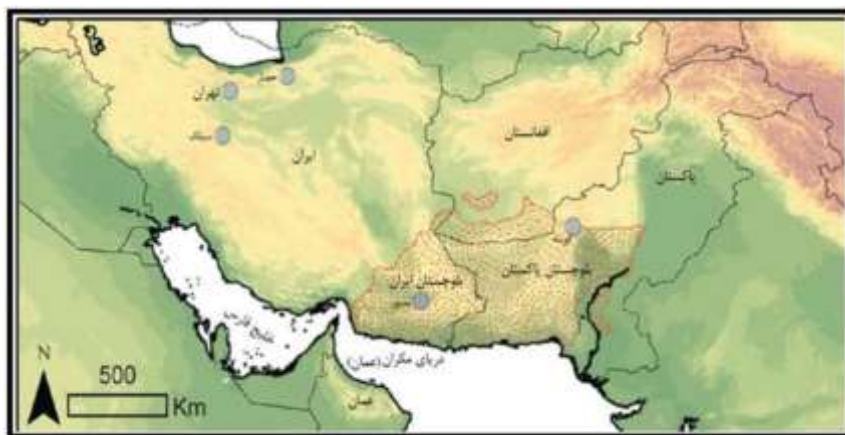
گورستان‌های سنگ چین شناسایی شده در سیرجان نیز به همین شکل هستند، با این تفاوت که بیشتر گورهای پشته‌سنگی سیرجان با قلوه سنگ‌های رودخانه‌ای ساخته شده‌اند (حاتمی، ۱۳۸۳: ۱۳۸). در بررسی جزیره قشم نیز گورهای پشته‌سنگی مشابه با گورهای پیش گفته شناسایی شده است. این گورستان بر سطح تقریباً مسطح بالای کوهی صخره‌ای دیده می‌شود. گورهای پشته سنگی قشم به شکل بیضی یا چهارگوش هستند که با استفاده از ماسه‌سنگ‌های همان کوه، بر بستر صخره‌ای ایجاد شده‌اند. ساختار اصلی این گورها تخریب شده و فقط ارتفاع کمی از دیوارهای سنگ چین دور گور باقی مانده است (خسروزاده، ۱۳۸۵: ۲۳) (شکل ۱۰).

شکل ۱۰- نمونه‌ای از گورهای سنگ چین قشم

در جیرفت شمار بسیار زیادی از این گونه گورها شناسایی و ثبت شده است. ساختار این گورها بر اساس گورهای تخریب شده به این شکل است: ابتدا چاله‌ای به عمق حدوداً ۶۰ سانتی‌متر در دل خاک ایجاد می‌شود، سپس دور تا دور گودال را با استفاده از سنگ‌های لاشه کوچک و بزرگ در چند و گاهی یک رج به شکل چهارچینه دیوارسازی می‌کردند. پس از قرار دادن جسد، روی آن را با استفاده از خاک و سنگ پوشانده و سپس روی گور توده‌ای از سنگ‌های لاشه‌ای زاویه‌دار و یا قلوه‌سنگ قرار می‌دادند (علیدادی‌سلیمانی، ۱۳۸۳: ۱۴)، در شهرستان بافت نیز ساختار گورها کاملاً شبیه جیرفت است. این گورها هم بر بستر

صخره‌ای و هم بر بستر خاکی ایجاد شده‌اند (توفیقیان، ۱۳۸۲ الف: ۲۳)، دمب‌کوه واقع در ۲ کیلومتری روستای بلور مچی در شهرستان چابهار می‌باشد مساحت آن به طول ۱۳۰۰ و عرض ۷۰۰ متر است که تعداد ۲۵۰۰ تا ۳۰۰۰ گور پشته‌سنگی در سطح محوطه دیده می‌شود (Basafa, 2008)، همچنین از سرزمین‌های هم‌جوار خارج از ایران با بررسی و مطالعه شیوه تدفین گور پشته‌سنگی در منطقه بلوچستان و پی‌گیری و ریشه‌یابی در نحوه و چگونگی ساختار، مشخص گردید که در بلوچستان، پاکستان و عمان هم این نوع خاص از تدفین وجود دارد که از عصر مفرغ تا دوران تاریخی استمرار داشته است، در ادامه به معرفی محوطه‌های شاخص دارای تدفین پشته‌سنگی در این دو منطقه پرداخته می‌شود (شکل ۱۱).

شکل ۱۱- نقشه ایران و محدوده بلوچستان ایران، پاکستان و عمان (De Cardi, 2008: fig. 2)

فعالیت‌های باستان‌شناسی در نقاط مختلف پاکستان از جمله: کویته، پیشین، چغای، شمال منطقه کلات، زاب و لوارلای از سوی فایرسرویس آغاز گردید. پس از او می‌توان به کشف منطقه سوراب به همت خانم بتاتریس دکاردی، بررسی محوطه‌های اطراف کلات به دست راکیس، کاوش‌های فرانسویان در نینداوی در منطقه کلات و نیز کاوش در محوطه‌های پیرک، مهرگر، سبیری، میری کلات و شاهی تمپ اشاره کرد. از میان بررسی‌ها و پژوهش‌های باستان‌شناسان پاکستانی می‌توان به کارهای محمدرقیق مغول در شمال بلوچستان اشاره کرد (سجادی، ۱۳۷۴). میری کلات محوطه بسیار کلیدی در مکران پاکستان است که در ایالت بلوچستان پاکستان قرار دارد. این محوطه نزدیک شهر تربت پاکستان واقع شده و توسط هیأت باستان‌شناسی فرانسه به سرپرستی رولان بزوال از سال‌های ۱۹۹۴ م. کاوش شده است (Besenval, 1994; 1997; 2000). در مکران پاکستان، تعداد بسیار زیادی از قبورسنگی که مشابهت نزدیکی با نمونه‌های یافت شده در ایران دارد، شناسایی شده است. این قبور از نظر فرم و نحوه ساخت، کاملاً همانند نمونه‌های بلوچستان است. در این‌جا نیز گورهای سنگی در کنار جریان‌های آبی و یا کوهپایه‌ها دیده شده است (Besenval, 1997: 30) (شکل ۱۲).

شکل ۱۲- تصویری از قبور سنگی زنگیان در نزدیکی تربت (Besenval, 1997: 30)

مرده‌سنگ بزرگ‌ترین سایت پیش از تاریخ در دره کانراچ (Kanrach) کشف گردید. این محوطه در کنار بستر رودخانه کانراچ بر تراس طبیعی قرار گرفته است. هسته مرکزی شهر متشکل از خانه‌های منظم به همراه خیابان‌کشی است. کاوشگر این محوطه براساس یافته‌های خویش، تاریخ آن را بین 2700-2600 ق.م می‌داند (Vogt and Franke-Vogt, 1987) (شکل ۱۳).

شکل ۱۳- محوطه مرده سنگ، بستر رودخانه کانراچ (Vogt and Franke-Vogt, 1987)

عمان

فعالیت‌های باستان‌شناختی در کشور عمان نخستین‌بار از سوی هیأت باستان‌شناسی دانمارکی در دهه ۶۰ م. آغاز گردید. پس از دانمارکی‌ها، خانم بناتریس دکاردی در قسمت‌های مختلف عمان دست به فعالیت‌های اکتشافی و کاوش زد و پس از او افراد دیگری از جمله: کلوزیو، توزی، پاتز در نقاط مختلف این منطقه بررسی‌های باستان‌شناسی انجام دادند (Cleuziou and Tosi, 1987). پس از بررسی‌های متعدد در نقاط مختلف در کشور عمان، سایت‌هایی از دوران پیش از تاریخ و تاریخی به دست آمده است. شاخص‌ترین آثار در این محوطه‌ها، گورهای سنگی کشف شده است. قبور سنگی در عمان عموماً در کنار منابع آب قرار گرفته‌اند. مشابه قبور سنگی زه‌کلوت، به دلیل وجود استقرارگاه و دسترسی به منابع آب از لحاظ محیط طبیعی و پوشش گیاهی نیز کاملاً مشابه مناطق ایران و پاکستان است. یکی از مهم‌ترین ویژگی قبور در عمان، سالم بودن تعداد بسیار زیادی از آن‌ها است و دلیل اصلی سالم ماندن آن‌ها نبود عامل فرسایشی باد است. متأسفانه در بلوچستان ایران و پاکستان بادهای شدیدی همراه با باران‌های سیل‌آسا در فصول مختلف سال رخ می‌دهد که باعث تخریب آثار باستانی می‌شود (Yule, 1995: 257). در کشور عمان، چندین محوطه بزرگ دارای تدفین‌های سنگی دیده شده است، از جمله می‌توان به: ام‌النار، هفیت، جعان، رأس‌الجینز، رأس‌الحمرا و... اشاره کرد، ولی متأسفانه به دلیل در دسترس نبودن گزارش کاوش در بعضی از این محوطه‌ها، همچنین منتشر نشدن گزارش‌ها، ناچار به اطلاعات موجود کفایت کرده و دو محوطه مهم که دارای عمده این تدفین‌ها هستند را معرفی و به بررسی هر یک می‌پردازیم.

هفیت:

محوطه هفیت در جنوب‌شرق کشور عمان قرار گرفته است. این محوطه پوشیده از قبور سنگی متعلق به دوران پیش از تاریخ است. گورستان هفیت برای اولین‌بار از سوی هیأت باستان‌شناسی دانمارکی شناسایی و مطالعه شد (Cleuziou and Tosi, 2000). قبور هفیت بسیار سالم‌تر و دست‌نخورده‌تر از نقاط دیگر بوده و اختلافات اندکی در میزان ارتفاع و قطر آن‌ها نسبت به سایر قبور ذکر شده وجود دارد (شکل ۱۴).

شکل ۱۴- نمونه قبور نوع هفیت در جنوب راس الجینز مشرف به دریا، عمان (Cleuziou and Tosi, 2007)

تمامی قبور در این محوطه مدور و با سنگ‌های محلی صاف بدون استفاده از هرگونه ملاتی ساخته شده‌اند (شکل ۱۵). تیم کاوش‌گر در این سایت با توجه به یافته‌های باستان‌شناسی و مطالعه آزمایشگاهی اسکلت‌های کاوش شده تاریخ ۲۷۰۰ تا ۳۲۰۰ ق.م را برای این قبور پیشنهاد داده‌اند.

شکل ۱۵- قبور سنگی نوع هفیت در منطقه بات، عمان (Cleuziou and Tosi, 2007)

ام‌النار

محوطه باستانی ام‌النار در شهری به همین نام در شمال غربی کشور عمان در حاشیه‌ی خلیج فارس قرار گرفته است. هیأت باستان‌شناسی دانمارکی برای نخستین بار گزارشی از این محوطه ارائه کردند و بعد از آن اشخاص دیگری از جمله: کلوزیو و توزی بررسی دقیق‌تری انجام دادند که منجر به شناسایی تعداد بسیاری از قبور سنگی در این محوطه شد (De Cardi, 2008). (245 کلوزیو و توزی تعدادی از قبور این گورستان را کاوش کرده و آثار و بقایای ارزشمندی که حاکی از نحوه معیشت و زندگی روزمره مردمان دوران پیش از تاریخ عمان بود، کشف کردند. در این قبور استخوان‌های نیمه سالم زیادی به دست آمد، همچنین سفال با نقوش و طرح‌های گوناگون نیز کشف شد و آنان برای این سایت ۲۷۰۰ ق.م را پیشنهاد کردند. علت اصلی از بین رفتن اسکلت‌ها در درون قبور سنگی این است که این قبور به علت نداشتن عمق زیاد و همچنین نفوذ هوا از لابلاهی سنگ‌ها به درون آن باعث تخریب تدریجی استخوان‌ها می‌شود (Yule, 1995: 260). فرم و معماری گورها به صورت مدور و به طور معمول بین ۱/۵ تا ۲ متر ارتفاع دارند و دارای در ورودی به ارتفاع حدود ۱۰۰ سانتی‌متر است. حالت قرارگیری جسد در درون قبور، همانند نمونه‌های قبلی به صورت چمباتمه‌ای و به پهلوئی چپ و راست است و عموماً اسکلت بزرگسالان در قبور کاوش شده گزارش شده است. از دیگر آثار به دست آمده از این گورها، ظروف سنگ صابون، صدف و ابزارهای جنگی است (Ibid). از مطالعه قبور سنگی در عمان در می‌یابیم که سنت تدفین‌های سنگی در عمان بسیار مشابه قبور سنگی در ایران و

پاکستان است، باز هم این احتمال افزایش پیدا می‌کند که گورهای منسوب به اشکانی در بلوچستان ایران صرفاً متعلق به دوره اشکانی نیستند، و نشانه تداوم خاک‌سپاری به شیوه‌ی دوران پیش از اسلام هستند. با مقایسه گورهای سنگی در کشور عمان و پاکستان که عمدتاً متعلق به عصر مفرغ و آهن هستند می‌توان چنین برداشت کرد که سنت ساخت قبورسنگی ریشه در دوران پیش از تاریخ دارد و در دوره‌های تاریخی نیز ادامه یافته است.

گورهای این حوزه بیشتر بر فراز پشته‌ها و در مجاور رودخانه‌ها و دامنه ارتفاعات قرار دارند. برخی از گورستان‌ها شامل یک یا چند گور به صورت محدود و در برخی از مناطق از ده‌ها گور نیز فراتر می‌رود. تعدادی از این گورها حفاری غیرمجاز شده‌اند و شناسایی دوره آن‌ها بیشتر براساس شکل سنگ‌چین روی گورها و قطعات سفالی که با حفاری‌های غیرمجاز از داخل آن‌ها بیرون آمده و همچنین مقایسه آن‌ها با گورهای مشابه مناطق دیگر که برخی از آن‌ها کاوش شده‌اند صورت گرفت. محوطه‌های استقرار پیش از تاریخ برای دسترسی به منابع آب در کنار رودخانه‌ها شکل گرفته‌اند و در کنار این استقرارها گورهای پشته‌سنگی قرار دارند که احتمالاً در ارتباط با این استقرارها باشند. در بررسی باستان‌شناسی منطقه زه‌کلوت ۸ محوطه و ۶ گورستان پیش از تاریخی شناسایی شد، که اکثر آن‌ها در مجاورت رودخانه‌های فصلی و دائم قرار دارند. گورهای دوره اشکانی بیشتر بر فراز بلندی‌ها و دامنه تپه‌ها قرار دارند. از دوره تاریخی ۳ محوطه و ۴۲ گورستان شناسایی و ثبت شد. یکی از دلایل کم بودن محوطه‌های استقرار دوره تاریخی نسبت به گورستان‌ها در این منطقه احتمالاً با سنت زندگی کوچ‌روی و عشایری در جنوب کرمان ارتباط دارد. چنانکه در حال حاضر نیز در جنوب کرمان هنوز عشایر و کوچ‌روان کپرنشین وجود دارند. کوچ یا حرکتی که توسط این جوامع انجام می‌شود دو نوع افقی و عمودی است که اولی بیشتر در مناطق بیابانی و دومی بین دو سرزمین پست و بلند انجام می‌گیرد. کوچی که با منطقه مورد مطالعه ما مطابقت می‌کند از نوع عمودی است. مناطق بلند و سردسیری مثل ساردوئییه و بهر آسمان به عنوان ییلاق و مناطق حاشیه‌ای جیرفت مثل پای‌کوه به عنوان قشلاق عشایری از این منطقه در نظر گرفته می‌شوند (انجم روز، ۱۳۸۷: ۶۲). براساس مطالعات و بررسی‌های باستان‌شناسی انجام شده در مسیر ییلاق و قشلاق، این منطقه از گذشته تاکنون محل عبور عشایر و کوچ‌نشینان بوده است.

گاه‌نگاری قبور پشته‌سنگی زه‌کلوت جازموریان

این نوع گورها از لحاظ شکل (توده سنگ بر روی گورها) از پیش از تاریخ تا دوره اسلامی تداوم دارد که نوع سنگ‌های به کار رفته در هر یک از این گورستان‌ها بسته به محل قرارگیری گور (از لحاظ جغرافیایی) متفاوت است. به عنوان مثال به دلیل قرارگیری استان فارس در جنوب‌غربی زاگرس و کوهستانی بودن منطقه از لاشه‌سنگ استفاده شده است و استان کرمان در انتهای رشته کوه‌های زاگرس قرار دارد از قلوه‌سنگ استفاده شده است. اما از لحاظ نحوه چیدمان سنگ‌های گورها در پیش از اسلام سنگ‌چین گور از داخل زمین تا روی زمین ادامه پیدا می‌کرد و تدفین در داخل سنگ‌چین انجام می‌گرفت اما در دوره تاریخی سنگ‌چین گور را بیشتر بر روی خاک انجام می‌دادند و در برخی موارد چون به معماری دست‌کند (استودان) دسترسی نداشتند استخوان‌ها را بدون اشیاء تدفینی زیر انبوهی از سنگ دفن می‌کردند.

نتیجه‌گیری

اکثر گورهای پشته‌سنگی منطقه زه‌کلوت جازموریان، بر دامنه‌ها و ستیغ کوه‌ها، بر بستر صخره‌ای یا خاکی ایجاد شده‌اند. برای ساخت گورها از سنگ‌های خود کوه یا تپه‌ای که بر روی آن قرار دارند استفاده شده است. در مواردی نیز از قلوه‌سنگ‌های رودخانه‌ای، استفاده شده است. بنابراین شکل این گورها بر اساس سنگ‌هایی که در ساخت آن‌ها استفاده شده متفاوت است و به اشکال مختلف بیضی، دایره و به شکل پشته‌ای دیده می‌شوند. در کنار بعضی از گورستان‌ها معمولاً یک جریان آب دائمی یا فصلی دیده می‌شود. با مطالعه گورهای پشته‌سنگی زه‌کلوت جازموریان، دو ساختار را می‌توان تشخیص داد: ۱. گورهای پشته‌سنگی ۲. گورهای استوانه‌ای ساخته شده از سنگ‌های تخت یا لاشه بدون ملات. تاریخ‌گذاری این گورستان‌ها براساس شکل سنگ‌چین روی گورها و قطعات سفالی که با حفاری‌های غیرمجاز از داخل آن‌ها بیرون آمده و همچنین مقایسه آن‌ها با گورهای مشابه مناطق دیگر که برخی از آن‌ها کاوش شده‌اند صورت گرفت. همچنین بعضی از گورستان‌ها در مجاور محوطه‌های استقرار قرار دارند و با محوطه‌های استقرار در ارتباط هستند. مهم‌ترین عاملی که تاریخ‌گذاری این گورستان‌ها را مشکل

کرده، حفاری‌های غیرمجاز است که باعث شده شکل گورها به هم ریخته و مواد فرهنگی داخل گور از جمله ظروف سفالی، از بین برود یا توسط چوپانان جا به جا شود. سفال‌های به دست آمده از گورستان‌های زه‌کلوت ساده و فاقد نقش می‌باشند که بر سطح گورها پراکنده‌اند. مشابه گورهای زه‌کلوت از مناطق مختلف ایران به خصوص بخش‌های جنوبی و جنوب‌غربی و خارج از مرزهای ایران از جمله پاکستان و عمان گزارش شده است. شمار اندکی از گورستان‌ها در مناطق پرت و دور افتاده که امروزه نیز هیچ استقرار در آن دیده نمی‌شود، قرار دارند. شاید بتوان این گونه گورستان‌ها را که معمولاً حفاری غیرمجاز شده‌اند و مواد فرهنگی چندانی از سطح آن‌ها به دست نیامده، به کوچ‌نشینان مرتبط دانست. با مطالعه قبور سنگی در منطقه زه‌کلوت جازموریان مشخص می‌شود که سنت تدفین سنگی در این حوزه فرهنگی با توجه به شواهد مستند باستان‌شناسی متعلق به دوره‌ی پیش از اسلام، تاریخی و اسلامی می‌باشد

تشکر و قدردانی

نگارنده از آقای دکتر سعید امیرحاجلو استاد راهنمای اینجانب برای ارائه نکته نظرات و تشویق‌های مداوم‌شان و آقای علی دانشی سرپرست بررسی سپاس‌گزاری می‌نمایم.

پی‌نوشت

۱. در زبان بلوچی به این نوع تدفین، دمپ گفته می‌شود.

کتاب‌نامه

۱. استروناخ، دیوید، ۱۳۷۹، پاسارگاد، ترجمه‌ی حمید خطیب شهیدی، سازمان میراث فرهنگی، تهران، چاپ اول.
۲. انجم‌روز، سلمان، ۱۳۸۷، «نظری به استقرارهای کوچ‌نشینان در مناطق دره‌ای کوهستانی جیرفت»، باستان‌پژوهه، سال دهم، شماره ۱۶، صص ۶۱-۷۲.
۳. توفیقیان، حسین، ۱۳۸۲ الف، گزارش بررسی شناسایی سرشاخه‌های هلیل‌رود، شامل قسمت‌هایی از شمال جیرفت و بخش رابر، فصل اول، پژوهشکده باستان‌شناسی، تهران (منتشر نشده).
۴. چوبک، حمیده، ۱۳۸۱، راهنمای همایش میراث فرهنگی - هویت ملی از هلیل‌رود تا جازموریان، تهران، انتشارات معاونت معرفی و آموزش.
۵. حاتمی، ابوالقاسم، ۱۳۸۳ الف، گزارش پژوهشی بررسی و باستان‌شناسی آثار باستانی و تاریخی - فرهنگی شهرستان شهر بابک، جلد اول، پژوهشکده باستان‌شناسی، تهران (منتشر نشده).
۶. حیدری، محمد، ۱۳۷۷، بررسی و شناسایی شهرستان سراوان از دیدگاه باستان‌شناسی، فصل دوم، پژوهشکده باستان‌شناسی، تهران (منتشر نشده).
۷. خسروزاده، علیرضا، ۱۳۸۳، گزارش توصیفی، مقدماتی فصل اول بررسی و شناسایی شهرستان بردسیر، گزارش‌های باستان‌شناسی (۳)، پژوهشکده‌ی باستان‌شناسی، تهران، چاپ نخست.
۸. خسروزاده، علیرضا، ۱۳۸۵، کهور لنگر چینی، بندرگاهی اشکانی بر ساحل خلیج فارس، در: گزارش‌های باستان‌شناسی (۵)، پژوهشکده‌ی باستان‌شناسی، تهران، چاپ نخست.
۹. خسروزاده، علیرضا، ۱۳۸۶، «مروری بر گورهای پشته‌سنگی جنوب‌شرق ایران»، نامه پژوهشگاه، شماره‌های ۲۰-۲۱.
۱۰. خسروزاده، علیرضا و ابوالفضل عالی، ۱۳۸۴ الف، گزارش کاوش گمانه‌ی آزمایشی تپه داروغه (بخش سلوکی و اشکانی)، به کوشش عباس مقدم، بررسی‌های باستان‌شناختی میاناب شوشتر، پژوهشکده باستان‌شناسی، تهران، صص ۴۹۷-۵۲۳.
۱۱. دانشی، علی، ۱۳۹۱، گزارش بررسی و شناسایی باستان‌شناسی شهرستان رودبار، کرمان: سازمان میراث فرهنگی و صنایع دستی و گردشگری استان کرمان. (منتشر نشده).
۱۲. دهقان، ولی الله، ۱۳۸۲، گزارش بررسی شهرستان رودبار، سازمان میراث فرهنگی کرمان.

۱۳. روایی، مرجان، ۱۳۹۸، کاوش نجات‌بخشی گورستان حاجی‌آباد، منتشر نشده.
۱۴. رهبر، مهدی، ۱۳۸۵، سومین فصل کاوش‌های باستان‌شناسی خورهه، سازمان میراث فرهنگی کشور، استان مرکزی.
۱۵. رهبر، مهدی، ۱۳۸۵، فصل یازدهم کاوش در بندیان درگز، سازمان میراث فرهنگی کشور.
۱۶. زهبری، زهره، مهرآفرین، رضا و سید رسول موسی حاجی، بی تا، صنعت سفال‌گری در شهر هخامنشی دهانه غلامان، مزدکنامه (زیر چاپ).
۱۷. سرحدی‌دادیان، حسین، ۱۳۹۴، مروری بر سنت‌ها و آئین‌های تدفین مردگان منطقه‌ی جنوب‌شرق ایران با نگاهی بر تمدن‌های همجوار (هزاره‌ی چهارم و سوم قبل از میلاد)، مطالعات باستان‌شناسی، سال ۹، شماره ۱، بهار و تابستان.
۱۸. سیدسجادی، سیدمنصور، ۱۳۷۴، باستان‌شناسی و تاریخ بلوچستان) هشت گفتار، تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی.
۱۹. سرلک، سیامک، ۱۳۸۷، گزارش فصل اول کاوش گورستان گروهی ۱ «شهرستان‌رودان»، سازمان میراث فرهنگی و صنایع دستی و گردشگری استان هرمزگان، بندرعباس (منتشر نشده).
۲۰. سرلک، سیامک، ۱۳۸۹، گزارش چهارمین فصل کاوش‌های باستان‌شناختی محوطه نخل ابراهیمی (مغ بریمی) شهرستان میناب استان هرمزگان، مجله پارسه گرد، سال هفتم، شماره ۷، صص ۲۸ - ۴۵، پاییز و زمستان.
۲۱. شاملو، غلامعلی، ۱۳۵۱، «کاوش در اطراف بندر میناب»، باستان‌شناسی و هنر ایران، شماره ۹ و ۱۰، صص ۱۲۴ - ۱۲۸.
۲۲. شیخ‌اکبری‌زاده، سمیرا، ۱۳۹۲، بررسی باستان‌شناختی محوطه‌های زه‌کلوت جازموریان واقع در شهرستان رودبار، پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، به راهنمایی سعیدامیرحاجلو، دانشگاه آزاد اسلامی واحد کازرون.
۲۳. شیرازی، روح‌الله، ۱۳۸۸، گزارش مقدماتی بررسی شهرستان نیکشهر، محفوظ در آرشیو اسناد سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان سیستان و بلوچستان.
۲۴. شیرازی، روح‌الله، ۱۳۸۹، گزارش مقدماتی بررسی شهرستان چابهار، محفوظ در آرشیو اسناد سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان سیستان و بلوچستان.
۲۵. شهسواری، میثم، ۱۳۸۸، بررسی روشمند باستان‌شناختی تپه‌ی باستانی تمب خرگ واقع در شهرستان رودبار جنوب، استان کرمان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی دانشگاه سیستان و بلوچستان.
۲۶. علیدادی‌سلیمانی، نادر، ۱۳۸۳، گزارش بررسی باستان‌شناختی شهرستان جیرفت، بخش ساردوئیه - پژوهشکده باستان‌شناسی، تهران. (منتشر نشده).
۲۷. عزیزاده، فاطمه، ۱۳۹۱، مطالعه نمونه‌های سفالین دوران اشکانی بلوچستان (موردشناسی: سفال‌های سطحی شهرستان‌های نیکشهر و چابهار)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه سیستان و بلوچستان.
۲۸. فرهنگ جغرافیایی آبادی‌های استان کرمان، شهرستان کهنوج، ۱۳۸۳، سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح - تهران، چاپ اول.
۲۹. نجفی، ارض‌الله، مافی، فرزاد و آخوندی، رضا، ۱۳۸۸، «مطالعه و بررسی آثار و استقرارهای اشکانی کوهپایه‌های آبیک»، پیام باستان‌شناسی، سال ششم، شماره یازدهم، بهار و تابستان، صص ۸۷ - ۸۲.
۳۰. نوروزی، رضا، ۱۳۸۴، بررسی باستان‌شناسی فیروزآباد، شیراز، دانشنامه‌ی فارس و سازمان میراث فرهنگی و گردشگری فارس: شیراز.
۳۱. هاشمی زرج‌آباد، حسن، ۱۳۹۳، «نویافته‌هایی از تدفین‌های سنگی در مکران ایران (شهرستان‌های نیکشهر و چابهار)»، پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، دوره چهارم، شماره هفتم - پائیز و زمستان صص ۹۵ - ۱۱۲.
۳۲. هرینک، ارنیک، ۱۳۷۶، سفال ایران در دوران اشکانی، ترجمه‌ی حمیده چوبک، معاونت معرفی و آموزش سازمان میراث فرهنگی، چاپ اول.

۳۳. یاسی، جهانگیر، ۱۳۵۴، بررسی باستان‌شناختی استان ساحلی، به کوشش فیروز باقرزاده، گزارش سومین مجمع سالانه‌ی کاوش‌ها و پژوهش‌های باستان‌شناسی در ایران، مرکز باستان‌شناسی ایران، تهران، صص ۱۱۶-۱۱۱.

34. Basafa, H., 2008, "A new perspective on Dambakoh site in southeast Iran", *Journal Iranica antique*, Vol. 43, Pages 185-206.
35. Besenval, R., 1994, *the 1992-1993 Field Season at Miri Qalat: New Contributions to the Chronology of Protohistoric Settlement in Pakistani Makran*. In: A. Parpolla and P. Koskikollio (eds.), *South Asian Archaeology 1993*, vol. 1: 81-91, Helsinki.
36. Besenval R., 1997, *Entre le Sud-Est iranien et la plaine de l'Indus: le Kech-Makran, Recherches archéologiques sur le peuplement ancien d'une marche des confins indo-iraniens*. *Arts Asiatiques* 52:5-36.
37. Besenval, R., 2000, *New data from the chronology of the prehistory of Kech-Makran (Pakistan) from Miri Qalat 1996 and Shahi Tump 1997 field season*, In: M. Taddeh and G. De Marco (eds.), *South Asian Archaeology 1997*, 1: 161-187, isiao, Roma.
38. Cleuziou S. And Tosi, M., 2000, "Raas al-Jinz and the Prehistoric Coastal Cultures of the Ja'alan", *Journal of Oman Studies* 11: 19-73.
39. Dales. George. f., 1977, *new Excavations At nad-ALI (Sorkh dagh), afghanistan, Research monograph series, NO. 16* February 1977.
40. De Cardi, B., 2008, "Exploring the lower Gulf", 1974-2007, *Antiquity* 82:165-177.
41. Gotch, P., 1971, *The Imamzadeh High Altar and Subsidiary Monoments*. *Iran* 9: 162-63.
42. Harrassowitz Verlag , W., 2010, *Proceedings of the 6th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East*, 2010.
43. Lamberg-Karlovsky, C. C., and Humphries, J., 1967, *The cairn burial insoutheastern Iran, East and West* 18: 257-269.
44. Lamberg-karlovsky, 1967, *excavation at tepe yahya, iran, 1967- 1969*.
45. Mockler, M., 1877, "On ruins in Makran", *Journal of Royal Asiatic Society* 9: 121-134.
46. Smith, M. C., And Wright, H. T., 1988, "The ceramics from Ras Hafun in Sumalia: some notes on a classical maritime site". *Azania*. 1988, Vol. XXIII, pp. 115-141.
47. Stein, S. A., 1936, *An Archeological Tour in Ancient Persis, Iraq* 3: 112-225.
48. Stein, S. A., 1937, *Archaeological reconnaissances in north-western Indiaand south-eastern Iran*, Macmillan, London.
49. Usmanova Z, I, 1992, *New Material on Ancient Merv, Iran*, Volum XXX, 1992.
50. Vogt, B., And Frake-Vogt. U., 1987, *Shimal 1985-1986, excavations ofthe German Archaeological Mission in Ra's al-Khaimah, U.A.E., a preliminaryreport, Berliner Beitrage zum Vorderen Orient, band 8, Berlin: Reimer*.
51. Whitcomb, D, S., 1985, *Before the Roses and Nightingales: Excavation at Qasr-I Abu Nasr, Old Shiraz*, New York.
52. Yule, P., And Weisgerber, G., 1996, *Deutsche Archäologische Oman-Expedition 1995*, MDOG 128: 135-155.

